F.I.J. van Rensburg

Afrikaanse oorlogspoësie na Sestig¹

Abstract

The period after World War II was characterised by regional wars in various parts of the world. During this time South Africa experienced its own regional war: the onslaught on the apartheid system, and the defence against it. Following a phase of internal strife of relatively low intensity, a hot war developed on both sides of the northern and eastern borders of the country with the Angolan war as the major flashpoint. The latter war exerted a marked influence on the local scene, where a civil war of low intensity developed.

This article and its sequel record the ways in which Afrikaans poetry reacted to this many-faceted war. Facets highlighted are the way in which the military aspects of the war is portrayed, the manifestations of the struggle on the local scene, especially in the townships, the impact of the war on the spirit of the soldier and the civilian, and the moral stance adopted by poets towards the war. In conclusion, the characteristics of the war poem of this period are compared with those of the period preceding it. In this article the attention is focused on the war outside and within the borders of the country.

1. Fokus op oorlogspoësie

Die term *oorlogspoësie* omspan 'n duidelik afgebakende terrein van digterlike reaksie op die apartheidstelsel, naamlik dié van aktivisme. Oorlogspoësie moet duidelik onderskei word van (blote) protespoësie. In die lig hiervan moet die term *oorlog* in die samestelling in verband gebring word met fisieke konfrontasie met die sisteem, die gebruik van wapens (van allerlei aard) as finale fase in 'n steeds verheuwigende konfrontasie.

¹ Hierdie artikel, die eerste van twee, is gebaseer op 'n bydrae tot 'n navorsingsprojek oor die Afrikaanse letterkunde en die gewapende konflik in Suider-Afrika sedert die sestigigerjare onder leiding van prof. H.P. van Coller van die UOVS. Vir die periode voor Sestig, kyk Van Rensburg, 1990.

In teenstelling met protespoësie, is oorlogspoësie as ondersoekveld redelik verwaarloos. Dit is die doel van hierdie artikel om die korpus oorlogsgedigte in die periode na Sestig te ondersoek met besondere klem op die identifisering van die hoofmatiese velde daarvan. Die uiteensetting van die voorkoms van hierdie temas word met uitgebreide aanhalings geïllustreer. In die lig van die saakgerigtheid van die bespreking ('n oorlog wat nie altyd as sodanig herken is nie), het die artikel 'n sterk tematiese inslag, sonder om egter die strukturele aspekte en estetiese gehalte van die gedigte buite rekening te laat. Kunswaarde is immers as uitgangspunt geneem vir die seleksie van die bespreekte gedigte: uit die korpus gedigte is net die bestes uitgelig. Die doel van die ondersoek was dus nie om verteenwoordigend (byvoorbeeld uit bydraes van verskillende kunstgroeperings soos gedigte van die digters van die sogenaamde Establishment of van die digters van die Kaapse Vlakte) te selekteer nie, maar om by die ondersoek kunsgehalte voorop te stel, in soverre daar van gehalte in die korpus gedigte sprake is.

By wyse van inleiding en ter wille van 'n wyer perspektief, word die internasionale agtergrond van die Suid-Afrikaanse oorlogstoneel en die digterlike reaksies wat dit tot gevolg gehad het, geskets.

2. Die Afrikaanse poësie en oorloë elders na Wêreldoorlog II

Die tydperk na die Tweede Wêreldoorlog is gekenmerk deur 'n verskeidenheid oorloë in verskillende dele van die wêreld. Hierdie 'plaaslike' of 'regionale' oorloë het desnietemin heelwat prominensie in die wêreldpers geniet, soos die verskillende oorloë tussen Israel en sy Arabiese bure, die burgeroorloë in die Kongo, Bangladesj en Biafra, maar veral die Viëtnamese oorlog, wat verstrekkende gevolge vir die hele wêreld gehad het op terreine so ver uiteenliggend as akademiese kultuur en moraliteit. Ander oorloë was onopsigteliker, maar nie minder wesenlik van inset en impak nie.

'n Hele paar van hierdie oorloë het hul neerslag in die Afrikaanse poësie gevind. Heelwat gedigte daaroor het die aard van nugtere, joernalistieke kommentaar, dit wil sê sonder besondere, persoonlike gegrepenheid daardeur. Oor die Israels-Arabiese oorlog van 1973 skryf Gerrit Fourie byvoorbeeld 'n aantal vlot joernalistieke notisies ("Oktoberfest 1973" – Fourie, 1976:3-5), waarin die klem val op die skynheiligheid en knoeiery van die internasionale diplomاسie. Daarteenoor skryf Olga Kirsch oor dieselfde oorlog vanuit Suid-Afrika 'n aangrypende persoonlike gedig, gedagtig aan haar bedreigde mense in Israel ("Oktober 1973" – Kirsch, 1978:12), nes Breyten Breytenbach in "Bid vir Hanoi" (1970:15) oor die Viëtnamese konflik.

3. Suid-Afrika se eie oorlog

In dieselfde tyd het Suid-Afrika 'n eie regionale oorlog beleef. Hierdie oorlog was 'n veelfasettige konflik wat aan 'n verskeidenheid fronte gevoer is. Die mees dramatiese front was die oorlog in Angola, 'n stryd tussen die Suid-Afrikaanse Weermag en Unitavegters enersyds en die militêre vleuel van Swapo, PLAN, gesteun deur die MPLA en sy Kubaanse bondgenoot andersyds. Die oorlog het uitlopers ten suide van die Angolese grens ontwikkel in die vorm van guerilla-aanvalle op geselekteerde doelwitte, eers op militêre, later op administratiewe, maar uiteindelik ook op burgerlike teikens, laasgenoemde met die oog op die uitkalwering van die burgerlike moreel. Hierdie uitlopers het op die duur aansluiting gevind by die eintlike front, die binnelandse, een wat al lank voor die oorlog in Angola en die noordelike gebiede van Suidwes-Afrika bestaan het, maar wat nou sterk deur dié oorlog geaktiveer is. Die manifestasies daarvan was sabotasie, massa-aksies wat gewoonlik met saakbeskadiging en dikwels met lewensverlies gepaard gegaan het, brandstigting, klipgooiery, wetsuitdaging (die verbranding van passe) en bloedige konfrontasie met die polisie, op die duur ook met die weermag. Weens die verspreidheid en die volgehoue aard van die aanslae kan dit met goeie reg as 'n burgeroorlog van lae intensiteit getipeer word.

Al die manifestasies van hierdie stryd het uit 'n enkele bron gespruit: opstand teen die apartheidsbestel van die land, en verset teen dié aanslag. Uiteenlopende botsings vind in dié kern hul eenheid, maak van hulle wapenfeite van één oorlog en nie losstaande insidente wat geen of weinig verband met mekaar het nie.

Van hierdie veelfasettige oorlog gee die Afrikaanse oorlogspoësie van die na-Sestigjare 'n geskaakte beeld.

4. Die oorlog aan die grense

4.1 Min gedigte oor wapenfeite self

Wat 'n mens van die beelding van die Angolese oorlog en die skermutselings rondom die noordelike grense opval, is die na verhouding klein persentasie gedigte wat hulle besig hou met wat konkreet op die slagveld self gebeur. Die digters is, met weinig uitsonderinge, opvallend ingetoë oor hul doen en late op die slagveld. Die wapenbotsing breek net in sporadiese flitse deur. In hierdie opsig wyk die poësie opvallend af van die prosa oor dieselfde oorlog. 'n Kenmerk van die sogenaamde grensliteratuur in die prosa is juis die outentifiserende verslag van oorlogsgebeure in die werk van skrywers soos Alexander Strachan, Gawie Kellerman, Dan Roodt en andere.

Hierdie aspek word goed geïllustreer deur 'n gedigreëks van Etienne van Heerden, "Republieke" (1987:77-93), wat die hele stryd in een groot, oorkoepelende blik oorskou en beeld – die mees genuanseerde enkele beeld van die stryd waaroor die Afrikaanse poësie beskik. Van die sestion gedigte waaruit die reeks bestaan, is slegs drie regstreekse beeldings van die militêre botsing self.

Die reeks is so 'n omvattende beeld van die oorlog – sy fundamentele aanleiding, die botsing self en die uiteindelijke afloop daarvan – dat 'n mens die meeste ander gedigte wat daarvoor handel, byna kan sien as invullings van die globale, oop patroon wat dit ontwerp het.

Die stryd word gesien as 'n historiese proses waarin een na die ander plaaslike 'republiek' en die infrastrukture wat hulle gestut het (weselik herrenvolkisme en apartheid), ondergegaan het, en die open van 'n visie op die Uiteindelijke Republiek van 'n totaal nuwe bedeling, een van

nuwe baniere, nuwe vlae
generasies met nuwe gesigte
vuiste soos mortiere
woorde in bandeliere
dwars oor hul aankomende borste

("Rame" – Van Heerden, 1987:78).

Dis 'n onafwendbare, onstuitbare proses, want "teen die tyd is geen asiel" (Van Heerden, 1987:92).

Tekens van die naderende botsing en ondergang volg mekaar meedoënloos op. Eers is daar, in reaksie op die bedreiging van die veiligheid van die *status quo*, die intrede van 'psigosies', wat ook die swart gemeenskappe beetpak. Dan begin die tekens van sabotasie en sporadiese terreur hulle al duideliker manifesteer. 'n Gees van futiliteit vat onder beroepsmense pos as hulle vir hulle rekenskap begin gee van waarvoor presies hulle hul beroepe beoefen:

die ingenieur bou sy brug
vir 'n bom.
die argitek skep tuiste in klein bestek,
teken nou waar vlamme later lek

("Professies" – Van Heerden, 1987:80).

Geleidelik tree die besef van die onvermydelikheid van die gewapende botsing in:

daar is geen serwituut
terug oor die ewenaar
daar is net die kleef mosselsag
rug teen see ... waar warm Mosambiek

en koue Benguela moerig skuimend
maar net móét armdruk

("Sprokie" – Van Heerden, 1987:81).

Dit gee aanleiding tot die hardkoppige voorneme

hier by Agulhas se nimmereindigende lig
is die laaste laer die bloedigste verset
ons sal hier soos met mausers
met R-1's teen die aanslag aanlê

("Laaste loopgraaf" – Van Heerden, 1987:82).

Daarop volg die gereedmaak vir die stryd en 'n byna maniese opmars, versmatig funksioneel ondersteun deur die kragtige enjambering –

..... bewegings
van divisies bewegings
in die bloed bewegings
van mense aangevuur deur mortiere
orrels biddende kapelane bewegings
noord al woedender, noord ...
bewegings nooit weer retireer
nooit weer staan noord noord na die bedreiging van die maan

("Die stryd duur voort" – Van Heerden, 1987:85).

Só 'n greep kry die stryd op die soldaat dat die digter hom beklemd afvra, waar die pistool so aan die handpalm vasgroei,

hoe kry jy nou die stewel afgeskil hoe skud
jy die helm af en voel weer die vry wind
in jou hare?

("Opmars" – Van Heerden, 1987:86).

Agterna sal mense verskillende herinneringe aan die oorlog hê, maar die gedigspreker s'n sal een van bloed wees: soldate wat vroue bloedig verkrag; verminkte diere "met gesmelte oë"; teenstanders deur vuurpelotonne gefusilleer; 'n kolonel met "gesterde skouers" wat "van lyf na gekreukelde lyf" loop, met sy toon teen die dooies druk en motiverend teenoor die perskorps opmerk: "die kalf is in die put" ("Sondagmiddag", 1987:87). Dit sluit ook beelde van warrelbesoeke per helikopter deur hoogwaardigheidsbeksleërs aan die front in – by hul vertrek "net agterkop boude hakskeene rug" ("Hoogwaardigheidsbeksleër", 1987: 88).

Dit word gaandeweg duidelik dat die oorlog nie volgens plan verloop nie. Daar moet egter eenvoudig daarmee deurgedruk word, want

buig jy eers eenmaal die kop
ootmoed aanvaarding oorgawe
is daar geen terugkeer
na hardnekkigheid

("Vrees" – Van Heerden, 1987:89).

Derduisende soldate krioel en woel soos miere "naarstigtelik en brandstigtelik"
om die geskende miershoop te herstel, maar tevergeefs:

die miere het die stewel
en die sagte voet geëet

("The day after" – Van Heerden, 1987:91).

Die hele verset, blyk dit, was 'n futiele onderneming. Tog, besluit die gedig-
spreker, was die neerlaag nie die ondergang van alles nie, want

my volk staan op
nou deur die dood getem
en as die reënbuie in somermiddae kom
dans ons nakend in die strate
met die silwer van littekens
op ons wit, vergeefde lywe

("The day after" – Van Heerden, 1987:91).

Die afloop van die stryd, en die nuwe bedeling wat tot stand gekom het, word
volkome deur hom aanvaar.

Feitlik elk van die groot fasette van die oorlogsavontuur wat Van Heerden beeld,
vind 'n mens by 'n verskeidenheid digters terug. Elkeen dra alleen tot individuele
fasettering daarvan by.

4.2 Toetrede tot die oorlog

Die toetrede tot die oorlog word byvoorbeeld op 'n verskeidenheid maniere
beleef. Verskillende digters laat die klem val op die lughartige gees waarin die
naderende krygsgebeure tegemoet gegaan word. Die onverskillige, traak-my-nie-
agtige gees wat in die opleidingskampe heers en wat 'n kenmerk van barakpoësie
van feitlik alle letterkundes is, is byvoorbeeld opgevang in André Letoit se "Die
bar op De Aar":

Ek's op pad na die Grens
en my een laaste wens
is 'n glas koue bier
in die gatkant van hier

(Letoit, 1988:37).

Fanie Olivier stem sy beeld in op 'n bekende volksliedjie:

saam na die noorde
saam met die wa ...
groet nou jou meisie
jou pa en jou ma
trek vas die gespe
gryp die geweer
hier gaan die troepies
om terries te smeer

("Saam na die noorde" – Olivier, 1988:42).

Daarteenoor sit Johan Lodewyk Marais, op pad na die grens, volkome onbetrokke op dieselfde stasie en koffie drink, maar "voor die trein dieper/die land in loop" hoor hy

nanag op kortgolf
krap 'n stasie
'n lied vir Angola
'n lied vir Namibië

("reis" – Marais, 1983:49).

In 'n reeks van vier chansons in *Met permissie gesê* (1980) neem Hennie Aucamp die verhaal as't ware van hierdie punt af verder. 'n Intensiveringsproses voltrek hom in die vier liedere. In "Die lewe is gerekenaar" word die soldaat daaraan herinner: "jou toekoms is gerekenaar", hy is vasgevang in 'n proses waaraan hy hoegenaamd niks kan verander nie (1980:26). "Laat staan sulke dinge laat staan" (opnuut, nes by Olivier, 'n ironiese spel op 'n volksliedjie) open met die waarskuwende strofe:

Verbrand tog nie jou vingers
bly in jou tuisgebied
die wingerd van 'n buurstaat
is vranker as verdriet (Aucamp, 1980:27).

"Guns are free in Angola" met sy spel op die sport- en détente-beleid van die Regering van die dag, is die antwoord van die bestel op dié waarskuwing:

Ons kolf met vol gewere
terwyl ons krieket voer:
détente is tog nie oorlog:
dis vrede-op-die-loer (Aucamp, 1980:28).

"Lied van die verminktes" is die voorsienbare einde van die proses. Dit gaan hierin nie net om liggaamlike verminking nie, maar ook om verminking van die gees, selfs in die geval van hulle wat liggaamlik ongeskonde uit die oorlogshel gekom het:

Met ledemate ongeskonde
is ek weer terug uit daardie hel:
maar in my gees suis die mortiere
en in my hart sit die skrapnel (Aucamp, 1980:31).

Voor hierdie einde egter bereik is, gebeur daar baie dinge met die soldaat.

4.3 Beelding van die brandwagsituasie

Verskillende digters beeld die situasie van die soldaat op wag en op patrollie.

F.W. de Jongh maak die spanning van die brandwag en die patrollielied byna lyflik ervaarbaar, danksy 'n besondere woord-ekonomie:

Gestroop tot eenderse gewere,
klere, beddens, kos, gebede,
stap ons in formasie vreemd
vir stilte en die vrees ...

Dis lanklaas dat mens
só skepsel was
dat bome, grond en klip
sy vesting én sy vyand is

("Patrollie" – Van Wyk *et al.*, 1988:709).

Dieselfde gees van nerveuse intensiteit word deur Fanie Olivier opgeroep:

hoe sluit die senuwees hier kort,
hoe kan die geil oop wêreld skielik op bevel
dreigend en onherbergsaam word?
pasop! agter elke bossie skuil 'n swapo
'n voel se skree 'n terroris
en elke boom 'n lamppaal

(Olivier, 1988:39).

In teenstelling hiermee is Wium van Zyl se brandwag ontspanne, 'n ontspannenheid wat ook in die 'kasuele' vorm en die gemaklike loop van die gedig geregistreer is:

Nou
met die R-1 wat loodswaar hang
hier tussen vaalgras en kremetarte
onthou ek jou soos die eerste keer
jou ronde arms
en borsies wat maar nog effens
'n sagte suidebries
teen jou meisiebloesie beur

(Van Zyl, 1978:4).

In "Reg?" van De Waal Venter gaan dit oor die paar oomblikke net voor die geveg begin. Die pelotonleier vra of sy manne 'reg' is. Met die woord word egter nie net na gereedheid verwys nie, maar ook na die morele geregverdigdheid van die saak waarvoor hulle veg. Die besonderheid van die gedig is geleë in die feit dat die moraliteitsvraag nie net, soos konvensioneel, aan die vyand gestel word nie, maar ook aan die self.

Draai julle gesigte na mekaar.
kyk in mekaar se oë:
sien julle sonde?
Kyk na julle hande.
Is julle gereed om te skiet?

(Venter, 1977:15).

Met sy terugspel op Uys Krige se "Lied van die Fascistiese bomwerpers" –

Lig op julle hoofde,
o kanonne
praat met growwe geskut,
o bazookas
breek deur mure van kerke ... –

kry die skuldvraag bowendien 'n universele dimensie. Fundamentele aspekte van 'n oorlogssituasie, wáár ook ter wêreld, is in die gedig saamgetrek.

4.4 Doodsgedigte

Oorlog bring dikwels krygsgevangenes met hom mee, soos onder andere gebeeld in "I presume" van Etienne van Heerden (1982:20), maar byna onvermydelik ook dooies.

Die oorlog het 'n waardevolle klein oes aan doodspoësie opgelewer. Dit wissel vanaf gedigte met 'n tradisionele instelling teenoor die dood van 'n gestorwene, soos "Militêre begrafnis" van Engela Linde (*Die Voorligter*, Desember 1979), waarin 'n opsigtelike parallel tussen die bewolkte dag en die somber stemming wat tydens die seremonie heers, uitgewerk word, tot 'n volkome onkonvensionele gedig soos "terug van die grens" van André Wessels met sy ironiese titel:

bedford vliegtuig trein
mense wat lag en huil
: 'n held het aangekom

ek is nie hier nie
: ek lê koud
in die son van caprivi

(Wessels, 1980:18).

Afgesien van die treffende depersonalisasie daarin, is dit 'n gedig wat hom welbewus onttrek aan die konvensionele reaksie van die burgery op die dood van 'n soldaat, wat onder meer in die ironiese "'n held" gelê word. In sy onopsigtelikeheid is dit 'n gedig wat, ten spyte van tekortkominge, sy plek met eer in 'n bundel van internasionale doodspoësie sou kon inneem.

Die vrolike optog "saam na die noorde" word by tyd en geleentheid 'n droewige "saam na die suide", soos in Fanie Olivier se gedig met eersgenoemde titel – 'n gedig waarin die gesneuweldes gereduseer word tot "'n landmyn", "'n bom" (1988:42).

'n Soortgelyke, maar fyner uitgewerkte kontras word in "volle militêre eerbewys" van Johan Lodewyk Marais opgeroep. Onder 'n uitspannel met *helder* wolke het die soldaat sy einde gevind ("op die wye veld aan 'n AK-47-koeël/uit 'n blitsbreker in die hart"), en

makkers span 'n vlag oor die kis
en laai hom op 'n kanonwa
vir die gekamoeffleerde rit
in die *skaduwee* van helder wolke

(Marais, 1983:50; my kursivering – F.I.J.v.R.).

Dit is insidente soos dié wat 'n moeder wrang laat besef: sy het haar kind sorgvuldig gevorm en voorberei vir die lewe,

... en jy vlieg
met jou dapper vlerke reguit na die kenteken
van postume glorie

("'n Beeld van 'n man" – Eveleen Castelyn, 1978:36).

Teenoor hierdie gedigte met hul onderliggende eerbied teenoor die dood doen die slot van André Letoit se "Kinders moenie in die water mors nie" byna bruut aan. Dis 'n swaar-gedramatiseerde gil van protes teen die dood wat deur oorlog meegebring word. Die skryning word verhewig deur die kontras met die volksliedjie waarop dit gebou is, op dieselfde wyse as in Leipoldt se "'n Nuwe liedjie op 'n ou deuntjie", hoewel met veel minder finesse:

Kinders, moenie in die water mors nie
die ou mense wil dit drink
Ou mense, moenie in die grafte draai nie
Julle kinders, julle kinders, julle kinders
lê in angola-veld vermink

(Letoit, 1988:75).

4.5 Geestelike letsels van die soldaat

'n Hele aantal gedigte gee 'n beelding van wat die oorlog aan die soldaat doen, veral geestelik.

Hierdie aspek word op wrange wyse deur Hennie Aucamp aan die orde gestel in "Lied van die verminktes" in *Met permissie gesê*. Vier soldate, drie vermink, die vierde ongeskonde, sê hoe hulle uit die oorlog gekom het. Die reaksie van die verminktes het iets weg van die verwagbare, hoewel Aucamp 'n skrynende element daaraan toevoeg deur dit na 'n hoogtepunt te laat oploop, met die reaksie van die derde soldaat as klimaks:

Van my is oor dié hopie mensvleis
('n skaam en skamel nagereg)
wat in die skuiling van die brein
sy bittereinde end-uit veg

(Aucamp, 1980:31).

Die reaksie van die ongeskonde soldaat, waarna vroeër verwys is, is egter heeltemal onkonvensioneel, veral wat die bewustheid van die aard van sy skending betref:

.... in my gees suis die mortiere,
en in my hart sit die skrapnel

(Aucamp, 1980:31).

Voorbeelde van hierdie "skrapnel in die hart" is volop in die oorlogsgedigte. Dit geld veral die wyse waarop geweld alle ander menslike verhoudinge penetreer en dit verwring. Opvallend in hierdie verband is die belewing van liefde en geweld in terme van mekaar.

In "Skynwaters" beeld H.J. Vermeulen die ledigheid van die barakbestaan, slegs af en toe verlewendig deur die besoek van 'n prikkelpop, wat die opgekropte seksualiteit van die kamp bruut laat loskom. As na 'n nag van brassery 'n geveg met die vyand ontbrand, word skiet in terme van seks beleef, en wel deur álbei kante in die geveg (Vermeulen, 1984:55-59).

Ook by Theunis Engelbrecht ("my saad in jou is 'n handgranaat", 1983:16) en Hennie Aucamp se terroris –

ek wat my as nag vernom
en uit die donker loer,
kan liefhê met granaat en bom
en só my lus volvoer

(Aucamp, 1980:32) –

vind 'n mens hierdie wisselwerking tussen geweld en seks.

Afstomping van gevoeligheid vir basiese lewenswaardes is waarskynlik die ernstigste letsel wat oorlog op die soldaat nalaat. Dit geld opnuut albei kante in die stryd. Selfs die kind word nie ontsien nie. As antwoord op wit geweld skryf "die swarte vol lobola spogbriewe uit Angola":

Ag, dat piknien groter was
om ook in camouflaſe te pas

(Letoit, 1988:32).

Eerbied vir die lewe is die mees voor die hand liggende ongeval. 'n Tipiese voorbeeld hiervan kry 'n mens in "die bevelvoerder deklameer" van Fanie Olivier, wat Etienne van Heerden se "Sondagmiddag" byna woordeliks eggo:

breëbors pronk hy voor die bord
pik met sy staf die kontakpunte
af: hier net geringe skade, hier in die wind.
hier gaan hul opgedonner word
'n skutter stort – update –
vir volk en vaderland sy bloed ...
dit gaan goed met die oorlog, dit gaan goed

(Olivier, 1988:41).

Een van die aangrypendste voorbeelde van hierdie afgestomp-raak vir menslike waardes vind 'n mens in George Weideman se "Herinneringe van die teruggekeerde soldaat" (1987). Die ongeskonde bestaan van die plaaslike bevolking in die gevegsgebied word in elk van die basiese aspekte daarvan ru geskend – leefruimte, eiendom, gesinsverhoudings. Die kontras tussen die ongeskonde vroeër en die geskonde later word artistiek verhewig deur gebruikmaking van 'n refrein wat van strofe op strofe toeneem deurdat elke vroeëre strofe se refreinreël by dié van die volgende gevoeg word, sodat die slotstrofe byna net uit die refreinreëls van die strofes wat daaraan voorafgegaan het, bestaan, maar: met toevoeging van 'n eie, beklinkende slotreël wat die tragiek van die hele gebeure in skrynende reël gooi:

dit sal ek nie lig vergeet nie: hoe grysaaſds
by hul beesgeraamtes huil en by die skelette van huise;
hoe kerkgeboue smeul want god word nie ontsien nie;
hoe geil die omahangu
hoe groen die palmbome
hoe vry die visarend
hoe regop die rokies van kosmaakvure
hoe ritmies die gestamp in die stampblok
hoe onbewoë soos olifante die vegters
hoe goddelik alles vroeër was

(Weideman, 1987:48).

Dis 'n kollektiewe weeklag oor die vernietiging van menslike bestaanswaardes. 'n aangrypende *Guernica* in taal.

5. Die oorlog tuis

5.1 'n Nuwe impuls

Die Suid-Afrikaanse oorlog is nie net in Angola, Suidwes-Afrika en ander gebiede aan weerskante van die Suid-Afrikaanse noordergrense gevoer nie. Trouens, soos reeds aangedui, was die Angolese oorlog in werklikheid net maar 'n laat uitbreiding van 'n stryd wat al vir meer as 'n dekade binne die landsgrense aan die gang was. Die oorlog aan die noordergrense het op sy beurt egter beïnvloedend teruggeslaan op die tuisoorlog en dit verhewig

Dié feit was nie onmiddellik duidelik nie, veral danksy 'n streng-gehandhaafde sensuurbeleid. Eers was daar net maar fluisteringe en gerugte, soos gebeeld in "Adamastor" van Julian de Wette, waarin "trawante" vertel

van gewere
wat die Noord-Transvaal bestook
en op Hottentots-Holland se pragpiase kom
skuilplek soek

(De Wette, 1980:27).

Gaandeweg het landmyne en bonneme die werklikheid duideliker begin uitspel. "Nagwaak" van Lucas Malan laat die kollig op hierdie faset van die stryd val. Van die soldaat wat weg is na die front, het sy geliefdes lank nie gehoor nie.

tot (hy) op 'n somernag
met stewels van 'n donkerbui
die buurt se slaap inval
en uitgelate op 'n landmyn trap

(Malan, 1981:45).

Die nag wat "soetgeur voor die venster lê", sê Fanie Olivier, word in een oomblik "kortgeknip/afgeknip en huil soos 'n kind se eerste huil" as "stuiptrekkings van masjiengewere" alles binne verander (Olivier, 1988:31).

Uiteindelik kon die aanslag nie meer verhuil word nie. Etienne van Heerden beskryf die verwoesting wat 'n vuurpylrigter op 'n openbare strategiese teiken (Sasol) aanrig:

Twaalf plae daal, 'n apokalips:
pitte, geelvlies, olie vat

vulkanies vlam, plof en blom
soos 'n Kristus weer gekom

(Van Heerden, 1981:16).

Johan Lodewyk Marais registreer in "Aanval op Voortrekkerhoogte" (1989) die (mislukte) aanval op die Weermaghoofkwartier in Pretoria:

Laataand fluit drie ANC-mortiere
windskeef deur die koue Augustus oor
my tussen die dele van my geweer

(Marais, 1989:32).

Terselfdertyd laat dié gedig iets blyk van die onvoorbereidheid van die weermag op 'n gebeurte wat as 'n ondenkbaarheid beskou is.

5.2 Die burgerlike opstand

Die burgerlike opstand was egter vir die meeste gedigte verantwoordelik. In "Oproer" gee Daniël Hugo 'n voorstelling van 'n massa-optog en die bloedige onderdrukking daarvan:

'n swerm bye het soos 'n groot geel son
die stad se strate binnegebrom ...

maar 'n bloedrooi brandweerwa
het die swerm agternageja

en een-een is die bye aan die gifgas
versmoor totdat die son verduister was

(Hugo, 1983:13).

Terreur is veral iets van *die nag*, soos reeds in die geval van Olivier se gedig gesien kon word. In twee gedigte laat val Etienne van Heerden die klem op hierdie aspek. In "Opstoker" word die terroris gepersonifiseer in die gestalte van 'n mannetjieskat wat sy bende snags lei

deur die net riole wat lei
na elke huis, elke winkel.
elke publieke plek ...
ligdag, moeg en versadig,
laat hy hulle gaan

(Van Heerden, 1981:15).

Bedags is die "krotkrygers" op die oog af doodonskuldig ("dagdodes wat soos dieretuinreiers oor hul grawe / langs die paaie mymer"), maar

snags, geskil van oorpak en helm
dans hulle in krot en steeg die krygsdans
en vorm, verenig soos vegters, die oshoringkring
om die wit dobbelsteentjies wat rol, rol en rol

(Van Heerden, 1981:13).

Die rol wat *vuur* in die burgerlike onluste speel, is aangrypend en groots gebeeld in D.J. Opperman se "Staking op die suikerplantasie":

riethakkers los oor suikerriet
die flimmerende vuurvlieë van Sodom.
Die plantasie slaan aan brand,
rookwolke gloei neer oor die land
wat rooi lê in die kole van 'n koperkom

(Opperman, 1956:15, 16).

Die gedig vat soos geen ander wat oor die binnelandse onlusituasie geskryf is, alle elemente van die oorlog saam, vanaf die onversoenlike ideologiese stellingnames teenoor mekaar tot die onmoontlikheid om die botsing tot 'n einde te bring – dit sal net maar telkens weer ontbrand. Alle verselemente (beelding, maat, strofepaar, versmusiek) span saam om die gedig siklies tot 'n onafwendbare einde te laat voortbeweeg.

5.3 Die gebeure in die townships

Die mees uitgebreide beeldings en beskrywings van die stryd is afkomstig van gebeurtenisse wat hulle in die townships afgespeel het.

Ernst van Heerden vat die fundamentele dryfkrag agter die verset van die townships saam in die beeld van 'n verwoestende stormwind:

hierdie bulderende wraak
moes baie ver oorwinter het
om só trompette van die pyn
deur elke oor te blaas

(Van Heerden, 1990:26).

Ook Wilma Stockenström se soek na die oorsaak van die geweld ver terug:

Slagtersnek word Sharpeville; Sharpevilles
Slagtersnekke ...

Nou jaag vulliswaens met sirenes op die snelweë
Nou staan sinjale soos galge langs die spoor

(Stockenström, 1970:43).

By Van Heerden se konsep van 'n enorme natuurkrag wat die opstand stu, sluit Julian de Wette se "Adamastor" aan:

Daar is min wat Adamastor kan keer ...
dis 'n giftand wat die sagte boepense kloof –
die panga is reeds weggesmyt

(De Wette, 1980:31).

Ook Annesu de Vos beeld die geweld in terme van die onkeerbaarheid van 'n irrasionele krag. Uys Krige se "Lied van die Fascistiese bomwerpers" eggo hierin mee:

die freedom fighters
van Azania
bars oop
soos oorryp papawers
vlek jubelend oor die landkaart

o hoor
die Nuwe Dood

(De Vos, 1980:32).

Daniël Hugo gee in "Rundfunk" een konkrete voorbeeld van "die nuwe dood", waarskynlik die gruwelikste wat moontlik is: halssnoerteregstelling. In hierdie gedig is daar niks van Hugo se gewone poëtiese bedagtelikheid nie; hy bombardeer met stelling op stelling. Met die druk van 'n vonkknop kan kykers sien

hoe lewendig die dood lyk
hoe 'n mens se stembande brand
(die nuusleser hou water byderhand)
hoe styg daardie vleeslike stank
hoe gruwelik lê die lyk

(Hugo, 1987:28).

In hierdie stryd gaan dit om twee teenstanders wat elkeen verbete slegs sy eie belang in die oog het. Aan die een kant:

Oor ons afgebrande skole
Met die kreun van honger kinders
rys die stem van al die squatters
van ons land, Azanië,

(Letoit, 1988:32)

aan die ander kant:

Ons sal traangas, ons sal treurnicht
ons sal offer wat jy vra

(Letoit, 1988:32).

Geen wonder dat 'n sensitiewe mens in sulke omstandighede met vrees bevang word nie:

Wat maak djy as djy sien 'n klip
kom straight vir die bus
vir die venster
en vir djou?

("Djy vra nog!" – Snyders, 1982:7).

Vrees is egter iets wat *die kinders* blykbaar nie ken nie:

Die vrees het hulle verbygesteek;
hulle skreeu dol om vryheid

(De Wette, 1980:40).

Ernst van Heerden sien met kommer "kleuters wat sambokke en granate (dra)" (1990:64).

Vir Antjie Krog is dit egter nie vreemd nie. As die opstand in die swart skool, waar sy probeer om kinders te leer dat "droom" en "drom" verskillende meer-voude het, verby is en die dorpsmense oor die paniekbevange ontruiming wonder

waarom ... so 'n vrees vir skoolkinders
wat met weinig meer as klippe
en drome gewapen kan wees?

("Demonstrasieles" – Krog, 1985:52).

antwoord sy, met intieme kennis van wat in die swart gemeenskappe gebeur en van wat hulle motiveer, en met 'n pikant-ironiese verwysing na G.A. Watermeyer se "Die hand wat kruisie trek":

met taaiste beste hout is rewolusie gepak
die polsaar pyl bloed in jonk
die hand wat vonk smyt is die hand
wat drom en droom na mekaar toe gaaan knak

(Krog, 1985:52).

Die burgerlike opstand eis egter ook *onskuldige* kinders. In "Die kind" (1975:74) het Ingrid Jonker hierdie feit op onvergeetlike wyse vergestalt. Die kind "met 'n koeël deur sy kop by die polisiestasie in Philippi" lig sy beskuldigende hand nie net teen die soldate nie, maar ook teen sy vader en moeder en die reëlaars van vergaderings "wat Afrika skreeu". Die kind as oorlogslagoffer groei in hierdie gedig uit tot 'n universele gestalte, hoofsaaklik danksy 'n poëtiese ordening van die materiaal wat aan 'n logiese betoog met 'n oploop na 'n onontwykbare klimaks herinner.

6. Die uitwerking van die oorlog op die burgerlike bevolking

6.1 Vrees-psigose

In die gedig "Hulle't gesê" (1982:5) bring Peter Snyders 'n belangrike faset van die oorlog na vore: die vrees-psigose wat dit in mense laat posvat het.

... hulle't gesê
ons moet die woord aanpaas
soe ons doen dit maar,
want oe Here!
ek kannie afford dat my ienagste stukkies goed
onner petrilbomme gestiek wid nie!

(Snyders, 1982:5).

Soos Etienne van Heerden die oorlog self in die oorkoepelende gedigreeks "Republieke" gebeeld het, het Wilma Stockenström hierdie angssituasie van die land op 'n enigsins analoë wyse oorskouend belig in twee gedigreekse.

In "Die siener" in *Vir die hysende leser* laat 'n kraai sy oog oor die land gaan. Wat hy sien, is verval en armoede, maar ook iets anders: hoe

sprinkane
uitsyfer tussen die bossies, die boomstompe
en 'n ligbruin vlies stol van kim tot kim
oor my bruin land

(Stockenström, 1970:41).

Die owerheid se antwoord op dié ang is bewapening –

vegvliegtuie, pantsermotors, tenks en projektele
Alles word herlei na die trefwoord: verdediging

(Stockenström, 1970:44);

dié van die gewone burger lydsame afwagting, omdat dit 'n situasie geld wat so onhanteerbaar is dat daar niks aan gedoen kan word nie. Daar is wrangheid in die moeder se slaapliedjie vir haar baba:

Slaap, my vet ruspetjie, slaap sag.
Die diender en die dominee hou oor jou die wag.
Daarbuite in die miershope wag die swart miertjies vir jou.
Lank, lank gelee was die miere 'n groot swart klad.
Nou woon hulle wettig in hope reg rondom die stad.
Slaap rustig, mamma se ruspetjie, slaap sag

(Stockenström, 1970:61).

In *Spieël van water* (1973) word die gevoel van dreiging nog nader aan die lyf ervaar.

'n Treinrit deur die land is "n reis na lydenstasies".

Elk slaap in sy eie kompartement van vrees
en rusteloos prewel elk sy eie inkantasies

(Stockenström, 1973:45).

Sou vlug van "die wulpse oes van verraad" (emigrasie) nie die sinvolste uitweg wees nie?

Kyk, die riole roggel op die sypaadjies.
Barste in die strate gulp donker oop

(Stockenström, 1973:47).

Die gevoel van wurgende bedreiging, een waarvan die afloop seker is, is egter nêrens klemmender verwoord as in "Die inbraak van die mamba" nie. Die mamba seil die stad in, slaan "sy riemdun jaartse" om huise, seil in skoorstene af, stig paniek in wonings, howe, banke, lesingsale, myne. Soos Raka die stam, het die slang die stad in sy ansgreep:

Voltooi was die mamba se taak. Hy
rig hom swaaiend op langs die bed, kyk
klippiesoog na die man wat die waters
skei, en lê sy koue ken op die wit strot

(Stockenström, 1970:42).

In die gedig "Wildevy" beleef George Weideman op sy manier die inbraak van die mamba:

die skitterygroen voël: kyk hy sit
en skyt in die hardekool se mik
en voor jy weet, my seun, bot
daar geil 'n wurgvy en hy wring
sy lotelinies om jou strot

(Weideman, 1987:22).

Noudat mens saans gereeld die deure sluit,

die vensters grendel, die waghonde loslaat,
bedug vir elke dissonante naggeluid
die ligte rondom aanslaan, altyd paraat
bly vrees vir 'n gebeurlikheid

(Weideman, 1987:44),

bly daar in werklikheid net een reaksie moontlikheid oor:

... (ek) strengel
my vingers saam, en tel die klok se slae
(Weideman, 1987:42).

"Die vrees het 'n skrikdier geskep", sê Daniël Hugo, "half erdvark, half ieter-mago" (1984:41). Om sy kind te beskerm, gee hy hom raad, maar dit word 'n makabere wiegelied, nes dié van Wilma Stockenström:

oppas, my kind, vir die pangaman
luister vir die swiep van die lang
mes wat die sagte wit van die wang
oopkloof – wees banger as bang
vir naby in die nag die pangaman
en doe-doe doe-doe dan
(Hugo, 1985:40).

6.2 Weiering om die erns van die situasie te erken

Hierdie gedig van Hugo laat ook 'n heeltemal teenoorgestelde reaksie op die oorlogsituasie wat in die land heers, by implikasie blyk: die weiering om die erns daarvan te erken, 'n instinktiwe gerigtheid daarop om paniek so gou moontlik in 'n vertoon van vreesloosheid te smoor, maar daarnaas ook die gewoond-raak aan die ergste, selfs: om dit soos speelgoed te hanteer.

In "Potchefstroom" beeld Hans du Plessis hoe 'n vyandelike bom wat die dorp tref, blitsig verwerk word:

Skielik was die akkerbome wit
'n bom!
Ons sal wag dat die polisie kom
Die son
het voor die polisie gekom
en in dié lig
was alles weer
kaal ... fyn!

(Du Plessis, 1984:45).

Die vader in George Weideman se "Voorskoolse klas, 1987" merk ontsteld hoe sy "muistand-meisiekind" se tekening lyk: haar held

se arms eindig vrees-
loos in grysgroen skietgoed.
bene loop in pas, loop uit in swaar laarse,

terwyl hy ewe ontsteld na haar relaas luister nadat hul klas "Die Army" besoek het:

.... muistandjies was
groot-oog, groot-oor bo-op
'n casspir het speel-speel
snellers getrek en tjop-
tjop township-terries hel
gegee; in no time vyf
met rubberkoeëls gevoel

(Weideman, 1987:69).

Na die sensasionale voorbladberigte oor die eerste ongevalle aan die front was die dood van latere soldate niks ongewoons meer nie. Hierdie gees van onbetrokkenheid is treffend verwoord in "8 Augustus 1981" van Johann Lodewyk Marais en "sypaadjiegesprek" van Deborah Roos. In Marais se gedig word die voorbereidings vir die gedenkdiens vir die gevallenes soos 'n doodgewone roetinetak afgehandel:

by Fort Klapperkop
skuif ons die stoele reg
elkeen met 'n lap en 'n emmer
om die duisend sitplekke te was
voor die gedenkdiens begin
tenuur as ons al weg is
Voortrekkerhoogte toe

(Marais, 1983:51).

Dieselfde terloopsheid heers in Roos se gedig, maar in hierdie geval funksioneel-fyn ondersteun deur die (platvloerse!) rym:

dis jammer van jannes
ek vergeet wat sy van is
onthou jy die desember
jy en hy en lemmer
sy ma het altyd gelag
en onthou jy die dag
van die seilvis
hier's my bus
jammer van jannes
sal my weer byval wat sy van was
hulle praat met lof van hom
in die valskerm bataljon

(Roos, 1986:84).

In "Dit" vat Peter Snyders die hele spektrum van houdings van die burgery teenoor die bedreiging van die oorlog saam:

Wens dit weg.

As dit nie help nie,
vloek dit weg.

Nog geen sukses?
Skiet dit dan weg.

As dit nog daar is
maak jou oë toe

(Snyders, 1982:11).

7. Samevatting

Eintlik vat dié gedig van Snyders ("Dit") in sy klein bestek die vernaamste kenmerke van die oorlogspoësie van die hele periode saam. Op tematiese vlak stel dit op 'n byna programmatiese wyse, in die vorm van 'n voortgang van een faset na 'n ander in 'n noodwendige proses, aspekte aan die orde wat by die meeste ander digters terug te vind is, hetsy eksplisiet, hetsy verdoeseld. Daar is byvoorbeeld die dubbele reaksie wat die gedagte aan oorlog by die deursneemings oproep: enersyds die ondenkbaarheid daarvan (verwoord in die objektief-onpersoonlike "dit" van die titel), andersyds lughartigheid, die vooruitsien daarna soos na 'n avontuur, wat gesuggereer word deur die ietwat flippante aanslag van die gedig. Die demoraliserende uitwerking van oorlog word ter sprake gebring ("vloek"), die afskud van nugterheid en die oorgaan aan dit waarvoor oorlog daar is ("skiet") en die uiteindelijke magtelose verbystering waarmee die oorlogsgebeure die mens agterlaat ("maak jou oë toe") – "die skrapnel in die hart" waarvan Aucamp praat. En opstrukturele vlak is die kriptiek en die lapidêre formulering die funksionele ekwivalent van die tematiek, 'n wisselspel wat 'n mens in enkele van die beste gedigte van die periode aantref.

Bibliografie

- Aucamp, H. 1970. *Met permissie gesê*. Kaapstad : Tafelberg.
Breytenbach, B. 1970. *Oorblyfsels*. Kaapstad : Buren.
Castelyn, Eveleen. 1978. *Tussen hemel en aarde*. Kaapstad : Human en Rousseau.
De Vos, Annesu. 1980. *Gebed van 'n groen perske*. Kaapstad : Tafelberg.
De Wette, J. 1980. *Verban: verbinne*. Johannesburg : Perskor.
Du Plessis, H. 1984. *Gewete van glas*. Kaapstad : Tafelberg.
Engelbrecht, T. 1983. *Skreeuparadys*. Johannesburg : Perskor.
Fourie, G. 1976. *Bokas en ondertoon*. Johannesburg : Perskor.
Hugo, D. 1983. *Buitekamerklanke*. Johannesburg : Perskor.
Hugo, D. 1984. *Breekware vir die revolusie*. Kaapstad : Human en Rousseau.
Hugo, D. 1987. *Vuurddoring*. Pretoria : HAUM-Literêr.
Jonker, Ingrid. 1975. *Versamelde werke*. Johannesburg : Perskor.

- Kirsch, Olga. 1978. *Oorwinteraars in die vreemde*. Kaapstad : Human en Rousseau
- Krog, Antjie. 1985. *Jerusalemgangers*. Kaapstad : Human & Rousseau
- Letoit, A. 1988. *Die bar op De Aar*. Kaapstad : Tafelberg
- Malan, L. 1981. *'n Bark vir die ontheemdes*. Kaapstad : Tafelberg
- Marais, J.L. 1983. *Die somer is 'n dag oud*. Kaapstad : Human en Rousseau.
- Marais, J.L. 1989. *By die dinge*. Kaapstad : Human en Rousseau
- Olivier, F. 1988. *Verklarings 1967-1987*. Kaapstad : Human en Rousseau.
- Opperman, D.J. 1956. *Blom en baaierd*. Kaapstad : Nasionale Boekhandel
- Roos, Deborah. 1986. Sypaadjiegesprek. *Tydskrif vir Letterkunde*, 24(3):84
- Snyders, P. 1982. *'n Ordinary mens*. Kaapstad : Tafelberg.
- Stockenström, Wilma. 1970. *Vir die hysende leser*. Kaapstad : Reijger-uitgewers.
- Stockenström, Wilma. 1973. *Spieël van water*. Kaapstad : Human en Rousseau
- Van Heerden, Etienne. 1981. *Obiter dictum*. Kaapstad/ Johannesburg : Perskor.
- Van Heerden, Etienne. 1982. I Presume. *Tydskrif vir Letterkunde*, 20(3):18.
- Van Heerden, Etienne. 1987. *Die laaste kreef*. Kaapstad : Tafelberg
- Van Heerden, Ernst. 1987. *Amulet teen die vuur*. Kaapstad : Tafelberg
- Van Heerden, Ernst. 1990. *Kwadratuur van die sirkel*. Kaapstad : Tafelberg
- Van Rensburg, F.I.J. 1990. Digterlike berigte te velde: Die neerslag van oorlog in die Afrikaanse poësie tot Sestig. *Acta Academica*, 22 (4): 92-108, Desember.
- Van Wyk, J., Conradie, P. & Constandras, N. 1988. *SA in poësie SA in poetry*. Pinetown : Owen Burgess.
- Van Zyl, W. 1978. Nou. *Tydskrif vir Letterkunde*, 16(4):28.
- Venter, De Waal. 1977. Reg? *Tydskrif vir Letterkunde*, 15(1):30.
- Vermeulen, H.J. 1984. Skynwaters. *Standpunte*, 172(4):55-59.
- Weideman, G.H. 1987. *Uit hierdie gryns verblyf*. Kaapstad : Tafelberg.
- Wessels, A. 1980. Terug van die grens. *Tydskrif vir Letterkunde*, 18(2):7.

Randse Afrikaanse Universiteit